

Муратбек Касей

**ТӨКМӨ-АКЫНДАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ
«АЙТЫШ» ЖАНРЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Муратбек Касей

**ОСОБЕННОСТИ ЖАНРА «АЙТЫШ» В ТВОРЧЕСТВЕ
АКЫНОВ-ИМПРОВИЗАТОРОВ**

Muratbek Kasey

**THE PECULIARITY OF THE GENRE «AYTYSH» IN THE
CREATIVITY OF AKYNA-IMPROVERS**

УДК: 375.8:821.512/78

Бул макалада кыргыз элинин төкмө-акындарынын чыгармачылыгындагы орчундуу орунду ээлеген «айтыш» өнөрү акындардын арасында салтка айланган өнөр катары эсептелип, бүгүнкү күнгө чейин сакталып келиши, ошондой эле, акындардын «айтыш» өнөрүндөгү «кайым-айтыш», «алым-сабак», «учурашуу», «баарлашуу» жанрларынын кеңири кездешиши жана айтыштын ар бир жанрынын өзүнө мүнөздүү обондуулугу, салттуулугу, аткаруучулук өзгөчөлүктөрү каралат.

Негизги сөздөр: *төкмө-акын, устат, шакирт, салттуулук, төкмөлүк, жанр, айтыш, варианттуулук, поэтикалык, стиль, аткаруучулук манера, чыгармачылык.*

В данной статье рассматривается особенность мелодического характера и исполнительской традиции один из широко распространенного искусства «айтыш», который занимает особое место в творчестве кыргызских акынов-импровизаторов. Осуществляется характеристика разнообразных жанров айтыша, таких как «кайым-айтыш», «алым-сабак», «учурашуу», «баарлашуу» влияющих на специфику народно-исполнительских манер акынов-импровизаторов.

Ключевые слова: *акын-импровизатор, искусство, традиция, импровизация, жанр, айтыш, вариантность, поэтика, стиль, манера исполнения, творчество.*

In this article, the peculiarity of the melodic character and the performing tradition is considered one of the widely disseminated art «aitysh», which occupies a special place in the work of Kyrgyz akyns-improvisers. Characterization of a variety of aitysha genres such as «kaiym-aitysh», «alym-sabak», «uchurashuu», «baarlashuu» influencing the specificity of folk-singer-manners of akyn improvisers is carried out.

Key words: *akyn, art, tradition, improvisation, aitysh, variant, poetic, style, manner of performance, creativity.*

Кыргыз төкмө-акындарынын адабий-музыкалык искусствосу өтө терең мазмундуу келип, өлбөс-өчпөс бийик көркөмдүктөгү түрдүү мүнөздүү жанрлардагы чыгармаларга ээ болуп келди. Төкмө-акындардын мындай музыкалык мурастары адам баласынын ички дүйнөсүнүн тереңинен бери козгогон, жан эргиткен жагымдуу лирикалуу обондуулугу менен өзгөчөлөнөт. Алар өзүлөрүнүн чыгармаларын ар кандай жанрларда жаратып, сактап, эл арасына жайылтып, өнүктүрүшкөн. Аларды аткарууда да, салтка айланган түрдүү ыкмаларды колдонушкан. Таңдайынан бал тамган, ак таңдай төкмө-акындардын аткаруучулук репертуарынын негизин түзгөн, чыгармачылы-

гында кенири тараган философиялык мазмундагы эл, жер, жашоо-тиричилик ж.б. чагылдырган жанрлардын бири – “айтыш”.

“Айтыш” жанры акындардын чыгармачылыгын, төкмөлүгүн, сөз тапкычтыгын, кыраакылыгын, аткаруучулук маданиятынын жогорулугун, ошондой эле, алардын аткаруучулук манерасын, стилдик өзгөчөлүгүн, көркөмдүк жогорку сапаттарын көрсөтүүчү өнөрчүлүк болуп эсептелет.

“Айтыш” – бул, эки (кээде бир нече) төкмө-акындын жалпы көрүүчү элдин алдында, комуздун коштоосу менен (комуздун коштоосусуз ырдаган акындар да болгон), акындык баарлашуу, таймашуу формасындагы музыкалык-поэтикалык беттешүүсү. Акындардын “айтыш” өнөрү тууралуу белгилүү этнограф, түрколог, кыргыз тарыхын изилдөөчү С.М.Абрамзон өзүнүн эмгектеринде мындай оюн жазып калтырган: “Айтышуу – ырдын өзгөчө түрүн түзөт, булар эл акындарынын ортосунда болуучу аземдүү поэтикалык жана музыкалык турнирлердин (айтыш) учурунда аткарылат. Төкмөлүккө шыктуулуктун мындай мелдешинде, көпчүлүк учурда эки гана акын катышат, бирок, чоң майрамдарга келгендердин ичиндеги көп адамдарды катыштырып да уюштурулган. Кээде ошондой эле, табышмак-жандырмактан турган кайым-айтыштар да өткөрүлгөн” [1, 236-б.].

Айтышта акындардын бири-бирине ар кыл темада суроо-жооп, бири-бирин мүнөздөө, бири-биринин төкмөлүгүн, сөзгө чеберчилигин сыңдоо сыяктуу элементтер камтылган. Төкмөлөрдүн мындай формадагы чыгармачыл-аткаруучулук өнөрү, алардын ой жүгүртүүлөрүнүн акыл толгоолорунун, ыр тизмектерин акындык чеберчилик менен айкалыштырып курууларынын өсүп-өнүгүүсүнө зор көмөк берген. Алар акыл-калчоо, аткаруучулук чеберчилик, сөз тапкычтык, көрөөгөчтүк, акындык аткаруучулук маданият ж.б. сапаттары боюнча бири-бирин жеңип чыгуу аркылуу эл арасында атагы чыгып, “төкмө-акын” деген атка конушкан.

Акындардын “айтыш өнөрүндөгү чеберчилиги тууралуу белгилүү музыка таануучу В. Виноградов өзүнүн оюн мындайча билдирген: «Акындар жекече жана айтыш-таймашууларында, катышуучуларынын бири сөз тапкычтыгын, акылынын курчтугун,

таланттуулугун, чеберчилигин, табиятынан ырчылык шык-жөндөмдүүлүгүн, речитативинин мазмундуулугун жана көркөм-кооздугун өткөрө көрсөтүп жеңүүсү менен аяктаган» [2, 20-б.].

Төкмө-акындардын “айтыш” өнөрү жекече аткаруучулук гана эмес, көбүнчө театралдаштырылган музыкалык-поэтикалык, драмалык оюн мүнөзүнө да жакындашып кетет. “Айтыш” өнөрү өзүнө камтыган баардык элементтер, мурдатан даярдалбастан, түздөн-түз болуп жаткан окуяны же көрүнүштү ошол жеринде эле, ыр тизмектеринде, эркин формадагы акындык ыкмада обон салуу менен айтып ырдоо болуп эсептелет. Айтышуу 20-30 мүнөттөн кем эмес, көпчүлүк учурларда бир канча сааттарды камтыгандыгын кезиктиребиз. Мындай учурларда, акындардын айтышы көп түрмөктүү музыкалык-поэтикалык форманы түзөт. Акындардын “айтышы” адегенде, улуулатып башталат: жаш курагы боюнча улуусу адеп комуздун киришүүсүн ойноп келип, анан ырга кезек берип, кандайдыр бир ойду толук билдирген ыр тизмектерин ырдоосунан кийин, экинчи акынга кезек берилген. Экинчи акын дагы өзүнө мүнөздүү келген стилдеги комуздун киришүүсүнөн кийин, жообун кайтарып ырдайт. Акындардын аспаптын коштоосунда аткаруучулугу тууралуу искусство таануу илимдеринин доктору, профессор Дүйшалиев К. Ш. мындай деп жазган: «Айтыштын катышуучуларынын аспаптык кайруусун ойноосу сыяктуу эле, вокалдык партиялары бири-биринен айырмаланып турат жана бири-бири менен окшош болгондору да кездешет. Ар бир акындын өзүнүн музыкалык-поэтикалык импровизациясынын системасы, өзүнүн речитациясынын интонациялык “сөздүк” багажы жана стили, өзүнүн ырдоо манерасы жана тигил же бул региондук-локалдык акындык мектебине таандыгы бар» [3, 223-б.].

“Айтыш” өнөрүндө ар бир төкмө акындын өзүнө тиешелүү, чыгармачылыгына жана аткаруучулугуна мүнөздүү обону болгон. Төкмө акындардын обондору өзүнүн оригиналдуулугу, элдиктүүлүгү, салттуулугу менен нечен кылымдар бою чыгармачылык жана аткаруучулук өнүгүү жолунда калыптанып, акындар чөйрөсүндө өнүккөн. “Айтыш” өнөрүндөгү музыкалык өнүгүү процессинде, тексттерди темпирленген эмес (изилдөөчүлөрдүн аныктоолору боюнча, ырдоо учурунда акустикалык системасынын чегине кирбеген кээ бир үндөр) интонирлөө системасы, обондун варианттуулук өнүгүүсү, ыр тизмектеринин силлабо-тоникалык (грек тилинде-syllable-муун жана topos-басым) – муундардын басым менен жана басымсыз кезектешүүнүн негизинде берилүүсүндөгү ыргактуулуктун эркиндиги, кайым-айтыштын репликасынын (биринчи сүйлөгөн адамга жооп иретинде каяша айтуусу) тирадалык (сөздүн көтөрүңкү басым менен айтылган бир бөлүгү) түзүлүшү, эки акындын партияларынын жана аспаптын коштоолорунун өзүлөрүнө жеке мүнөздүүлүгү сыяктуу фольклордук салттуу ыкмалар жана музыкалык көркөм каражаттар колдонулат.

Акындардын чыгармачылык тажрыйбасында, өз ич ара айырмаланган айтышуусунун бир канча түрлөрү бар экендиги бизге маалым. Алар төмөндөгүдөй:

1. Залкар акындардын айтышы (бул классикалык мүнөздөгү айтыш деп да аталат);
2. Экиден ашык, бир канча акындардын айтышы (көбүнчө майрамдарда, салтанаттуу мааракелерде ар кандай мүнөздөрдө);
3. Аял-эркек акындардын айтышы (тамаша, лирикалык мүнөздөрдөгү).

Байыртадан эле, элибизде улуттук салт боюнча төкмө-акындар жергебиздин кайсы аймагы болбосун, анда болуп өткөн аш-тойлорго, оюн-зоок тамашаларга атайын чакыртылган. Анда, “айтыш” өнөрүнүн кандай түрү болбосун (мүнөздүүлүгү жагынан, мисалы, кайым айтыш, алым-сабак айтыш, табышмак айтыш ж.б.), калың элдин көңүлүн буруу менен, өтүп жаткан майрамдын же мааракенин, аш-тойдун же оюн-зооктун көркүн чыгарып, өзгөчө салтанаттуулугун арттырган. Ошондой эле, бул жагдайларда анын популярдуулугу өсүп, анын натыйжасы жалпы коомчулуктун көңүлүн узак убакытка чейин көтөрүү менен уланып турган.

Айтыштын жүргүзүлүшү, көпчүлүк учурда, жалпы элдин жашоо-тиричилигинин жана музыкалык чөйрөсүнүн мүнөзүнө, аткаруучулуктун формасына, тематикасынын багытына шартталган.

Негизинен төкмө-акындардын чыгармачылыгындагы “айтыш” өнөрүн төмөндөгүдөй формаларга ээ:

1. Акындардын бири-бири менен жолугушуусу (учурашуусу).
2. Жалпы эл менен, көрүүчүлөр менен саламдашуусу.
3. Бири-бири менен кайым-айтышуу.
4. Ар кандай темалар боюнча алым-сабак айтышуу.
5. Чыгармачыл баарлашуу, дидарлашуу.
6. Табышмактуу (суроо-жооп иретиндеги) айтыш.

XIX кылымдагы бизге даректери кеңири белгилүү болгон Балык, Музооке, Айтыке, Чонду, Арстанбек, Жеңижок, Эсенаман XIX кылымдын аягындагы XX кылымдын башындагы Токтогул, Эшмамбет, Барпы, XX кылымдын биринчи жарымындагы Калык, Молдобасан, Осмонкул, Алымкул, Коргол сыяктуу көптөгөн залкар төкмө-акындар, дастан айтуучулар, элдик ырчы-акындык аткаруучулуктагы “айтыш” өнөрүнүн өсүп-өнүгүшүнө зор салымдарын кошушкан. Алардын ар бири, өздөрүнө мүнөздүү төкмө-акындык өнөрдүн салттуулугун сактап, өнүктүрүшкөн. Элдик жалпы төкмө-акындык аткаруучулугунун салттуулугунун негизинде алардын ар биринин төкмө-акындык аткаруучулук мектеби бар десек жаңылышпайбыз.

Акындардын айтышы, аба ырайынын шартына жараша, кээде боз үйдө, кээде ачык асман алдында болуп өткөн. Ал эми, XX кылымдын экинчи жарымынан баштап, акындык төкмөлүк өнөр аткаруу-

чулугунда бир кыйла бурулуштар, өзгөрүүлөр пайда болду. Акындардын аткаруучулугундагы мындай шарттар, филармониянын, театрдын, Маданият Үйлөрүнүн, радио жана телекөрсөтүүнүн ж.б. маданий мекемелеринин концерттик залдары менен байланышта болду.

Залкар төкмө-акындардын аткаруучулук стилиндеги, обон созуу манерасындагы “айтыш” жанрын, биздин түшүнүгүбүздө, аны тигил же бул көркөм чыгарма катары, ошондой эле, аны чыгармачылык аткаруучулуктун хронологиялык өнүгүүсү катары гана эмес, аны өзүнө тийиштүү чыгармачылык жана аткаруучулук сапаттарды камтыган тарыхый этаптуу өнүгүү жолундагы кыргыз адабий-музыкалык маданиятындагы өзгөчө жанр катары кароого болот. Төкмө-акындык өнөрчүлүктүн мындай сапаты, чыгармачыл жаратмандын аткаруучулук бийик маданияты, терең мазмундуу поэзиясы жана музыкасы менен тыгыз байланышкан. Ошону менен бирге, акындык бул өнөрчүлүктүн, анын чыгармачылыгындагы башка жанрлары (терме, саламдашуу, алым сабак ж. б.) менен бирдиктүү комплексте өнүгүүсү, бир эле убакта эмоционалдуулукту, таануучулукту, сезимталдуулукту жана насаатчылыкты өзүнө камтыгандыгын көрөбүз.

Төкмө-акындардын чыгармачылыгында насааттык-дидактикалык менен катар, баатырдык-патриоттук, ошондой эле, терең философиялык мазмундагы доор, мезгил, дүйнө, өмүр, жашоо сыяктуу мүнөздөрдү да кезиктиребиз. Төкмө-акындардын чыгармачылыгына ошондой эле, романтикалуу негизи, төкмөлүгүнүн курчтугу, жарандык бийик пафосу, өтө берилгендиктеги шык-жөндөмдүүлүк аткаруучулугу мүнөздүү. Идеалдуулук менен чындыкты, социалдык менен теңдикти, ак менен караны, алардын карамакаршылыктарын сүрөттөө, чындыкты бурмалоолорду, караниэттүүлүктү, арамзаалыкты сүрөттөп чагылдырууну акындардын чыгармачылыгынан көп жолуктурабыз.

“Айтыш” өнөрүндө, төкмө-акындардын өзгөчөлүгү – эч даярдыгы жок туруп, ар кандай тема боюнча каалаган убакта айкалышкан сөз түрмөктөрүнөн тизилген ыр берметтерин обонго салып, төгүп ырдашкандыгында. Акындардын мындай обондуу ырчылык аткаруучулугу эзелтеден эле “айтыш” өнөрүнүн салттуу түрүнө айланган. Алар бири-бири менен беттешүүдө, чамалуусу чабалыраагын ооз ачырбай жеңишкен. Казактын улуу жазуучусу Мухтар Ауэзов төкмө-акындарга баа берип, алардын «кындан кылыч суургандай жалт эткен, өткүр өнөрдүн ээси» болушкандыгын айткан. Ал, акындардын “айтыш” өнөрү боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүп, көп эмгектерди жазып, ага мындайча мүнөздөмөлөрдү берген: «Калк акындарынын иликтөөлөрү боюнча, акындар айтышынын бардык тобу сырткы көлөмүнө, түрлөрүнүн өзгөчөлүнө карай эки жикке бөлүнөт. Мунун биринчиси – түрө айтыш, экинчиси – сүрө айтыш. Түрө айтыш бири-бири менен ыр түрүндө кыска, чапчаң, жооптошуп турган айтыш, көбүнчө акындар менен жалпы көпчүлүк колдонгон түр. Сүрө

айтыш – тек сууруп салма өлөңгө төшөлгөн, нагыз акындардын узак сүйлөп, кынап, ыр төгүп, көшүлө ырдаган түрү болот» [4, 325-б.].

Төкмө-акындар тарыхый окуяларга терең көз чаптырып, көркөм ой жүгүртүшкөн. Алар, бир укканын дароо илип алуучу, аны өмүр бою эсинде сактоочу, музыкалык сезим-туюму, эс-акылы күчтүү, табиятынан талантуулук жөндөмдүүлүгү арткан адамдар. Мындай таланттар кези келген жерде көзү көрүп, кулагы уккандардын, сезип-туюп билгендеринин баары боюнча, сөз берметтерин тизип, өздөрүнө мүнөздүү салттуу обонго салып, нөшөрлөгөн жамгырдай төгүп ырдашкан. Алар, ойлогон тема боюнча бир жолу ырдаган ырларын, башка жолу ал темада ырдаганда, сөзмө-сөз кайталашкан эмес. «Манас» айтуучулук сыяктуу эле, тек гана тигил же бул теманын (ырдын) мазмунун сактоо менен ошол эле учурда, айлана-чөйрөдөгү кубулуштарга, шарттарга, кырдаалга, көңүл-маанайга, чыгармачылык эргүүлөрүнө жараша жаңылап, керемет сөз берметтерин тизип, акындык сабатмалуу төкмөлүк ыкма менен обонго салып ырдашкан. Алар өзүлөрүнүн шакирттерин басса-турса да, алыска сапарга чыкса да, кошо ээрчите жүрүп, акындыктын, төкмөлүктүн ыкмаларын, обон салуунун сырларын, “айтыш” өнөрүнүн жолдорун үйрөтүү менен тарбия-таалим беришкен.

Төкмө-акындардын чыгармачылыгы элдин жашоо-турмушу менен тыгыз байланышта болгон. Алардын чыгармачылыгы негизинен түрдүү поэтикалык жанрларды: айтыш, терме, алым-сабак, санат, насаат, үлгү, ошондой эле, кенже дастандарды камтыган. Төкмө-акындар өзүлөрүнүн “айтыш” өнөрчүлүгүндө акты ак, караны кара деп, чындыкты айтуу менен, элдин жашоо-тиричилигин, ой-мүдөөсүн, кубанычын, капасын, сүйүүсүн, эрдигин, эркиндигин, келечек үмүтүн, тарыхын чагылдырышкан. Ошондуктан, алар калың элдин арасында зор урмат-сыйга ээ болушкан. Эл аларды айрыкча сүймөнчүлүк менен кадырлап, баалашкан. Мына ушундан улам, алардын ысымдары калк арасында ооздон-оозго алынып, уламага айланган. Ал эми, алардын чыгармачыл-аткаруучулук “айтыш” өнөрү атадан балага, муундан муунга, урпактан урпакка калган мурастай, эл ичинде сүймөнчүлүк менен аткарылып, бүгүнкү күнгө чейин сакталып келүүдө.

Акындардын “айтыш” жанрынын “саламдашуу”, “учурашуу”, алым-сабак”, “баарлашуу” сыяктуу түрлөрү, улууну урматтоо, кичүүнү ызаттоо салтын сактоо иретинде жүргүзүлгөн. Мындай айтышууда, “кайым-айтышуу” түрүндөгүдөй таймашуу, бири-бирин курч сынга алуу мүнөзү ачык көрүнбөсө да, кандайдыр бир акындык-төкмөлүк ыкмадагы айтышуу салтынын нугун байкай алабыз. Акындык “айтыш” жанрынын өзүнчө жекече мүнөздүүлүгү болсо да, анда, ырдоо жалпы элдин, көрүүчүлөрдүн маанайына жараша шартталат. Ошентип, акындардын “айтыш” өнөрүн, ансамблдик речитативдүү жанр катары эсептөө менен, ар кандай мүнөздөгү музыкалык-поэтикалык таймашуу формасына киргизе алабыз.

Айтыштын түрлөрүнүн биринен болгон “кайым-айтыш” эки акындын бири-бирин курч сынга алуу, мактоо же мазактоо, ар кандай темаларда таймашуу иретинде өтөт. Мындай мүнөздөрдөгү айтыштарды акындар арасында көп кездештиребиз. Бул жагдайда, Жеңижоктун айтышы да өзүнчө зор мааниге ээ. Акындар менен айтышууда Жеңижок өзүнүн философиялык терең ой-толгоосун ыр тизмегинде куюлуштура төгүүчүлүгү, ырларынын айкалышуусу, мазмундуулугу менен өзгөчөлөнүп, акындардын арасында кадыр-баркка ээ болуу менен, элге атагы чыккан. Буга, тек гана агын суунун өзүн жети күн тынбай ырдаган Жеңижок төкмөнүн аткаруучулугун, ырчылык чеберчилигин бүгүнкү күнгө чейин аңыз кылып айтышы күбө боло алат. Жеңижоктун ырчы-акындык чеберчилиги, жаактууга жаа бербеген төкмөлүгү, аткаруучулугу Нурмолдо, Эсенаман сыяктуу акындар менен айтышуусунда ачык билинген. Өзгөчө, Эсенаман менен Жеңижоктун айтышында, Жеңижоктун сөз тапкычтыгы, философиялык ой толгоолору, ыр тизмектеринин мазмундуулуктагы айкалышуусу менен, анын акындык өнөрүндөгү куюлуштура төгүүчүлүк жөндөмдүүлүгүнүн жогорулугун байкайбыз. Жеңижок менен Эсенамандын айтышын кеңири талдаган профессор А. Абдразаков мындайча жазат: «Жеңижок Эсенамандын бардык сөздөрүнө таасирдүү, таамай жооп берген. Демек, бул көрүнүш чоң төкмөлүк чеберчиликтин жана бийик акыл-ойдун күбөсү боло алат» [5]. Профессор өзүнүн дагы бир эмгегинде, залкар акындын “айтыш” өнөрү боюнча мындайча мүнөздөмө берген: «Жеңижоктун “айтыш” ырлары кыргыз акындар поэзиясындагы айтыш өнөрүнүн классикалык үлгүсүн таасын аныктаган кайталангыс чыгармалар» [6].

Төкмө-акындык мектебинде, XIX кылымдын аягында, XX кылымдын башында чыккан, өзүндүн чыгармачылык өзгөчөлүгү менен айырмалангандардын бири – улуу акын, тоо булбулу Токтогул болду. Токтогулдун чыгармаларынын обондук турпаты, бир октавадан ашпаган бийиктик ченемдүү келип, сыртынан караганда өтө жөнөкөй көрүнгөнү менен, поэтикалык сөздөрү менен айкалыштыра аткара келгенде, ырчыдан аткаруучулук жогорку чеберчилик менен катар, музыкалык ички сезиминин туюмдуулугу талаптуу экендигин көрөбүз. Улуу акындын чыгармаларынын терең мазмундуулугун, аткаруучулук маданиятынын бийиктигин баамдайбыз. Токтогулдун чыгармачылыгында “айтыш” жанры да орчундуу орунду ээлеген. Төкмө-акындын “айтыш” өнөр маданиятынын жогорулугун, ыр тизмектеринин мазмундуулугун, философиялык ой толгоорунун тереңдигин, анын замандаштары Эшманбет, Коргол, Жеңижок сыяктуу төкмөлөр менен айтышынан ачык-айкын көрө алабыз.

Төкмө-акындардын кайым-айтыштарынын мазмундары боюнча конфликттүү мүнөздөрдө болгондугун да кезиктиребиз. Конфликттүү мүнөздөгү айтышка Токтогул менен Арзыматтын айтышын келтире алабыз. Мында, эки акындын бири-бири менен өтө курч сөз тизмектери менен, жарандык көз карашта

сындоо, мазактоо, арамзаалык, каранттик терс мүнөздөрдү ачып ырдоо менен мүнөздөлөт.

Акындардын айтыштары түрдүү мүнөздөрдө: лирикалык, патриоттук, санат-насааттык, ошондой эле тамашалуу сын-пикирлерди камтыгандар да кездешет. Мындай мүнөздөгү айтышка Токтогул менен Эшманбеттин чоң тойлордун бириндеги айтышы кирет. Токтогулдун кийин төкмө акындык өнөрүн улагандар Эшимбек Толтой уулу, Жаңыбай Кожек уулу, Калык Акий уулу, Алымкул Үсөнбай уулу, Кулмырза Кожобек уулу, Осмонкул Бөлөбалаев, Коргол Дос уулу ж.б. болду. Алардын учугун улап, кийинки муундагы Токтонаалы Шабданбаев, Ысмайыл Борончиев, Эстебес Турсуналиев, Ашыраалы Айтиалиев, Тууганбай Абдиев, Замирбек Үсөнбаев сыяктуу көптөгөн залкар акындар чыкты.

Кээ бир учурларда төкмө-акындардын айтышында, акындардын аткаруучулук манерасы, обонкайрыгы эки башка стилде болсо да, алардын тональносттору бирдей болгондорун кезиктиребиз. Мисалы, төкмө-акындар Токтонаалы Шабданбаев менен Ысмайыл Борончиевдин “Сахнаны ачканда”, “Октябрдын нуру менен” аттуу айтыштарынан мындай көрүнүштөрдү ачык байкай алабыз. Айтыштардын мындай мүнөздүүлүгүнөн, акындардын насааттык-дидактикалык мүнөздөгү ыр тизмектеринин жылуу мүнөздөгү мамуздуулугун, жакшылыкты тилөөсүн, калоолорун байкайбыз. Акындардын айтышынын мындай түрүн, чыгармачылык кездешүү, баарлашуу, учурашуу, жолугушуу сыяктуу мүнөздүүлүгүнө киргизе алабыз. Алар чыгармачылык аткаруучулугунун түрдүү мүнөздүүлүгүнө жараша ар кандай тематикалык мазмунда болушу мүмкүн. Буга, Токтогул менен Эшманбеттин учурашуусун, Токтогул менен Алымкулдун “Кырк-Серке” жайлоосундагы жолугушуусун мисал катары келтирсек болот.

Ал эми, алым-сабак айтышында, кандайдыр бир тандап алынган тема боюнча, биринчи акын сөз баштап, анын оюн экинчи акын улап ырдоосу менен мүнөздөлөт. Мында, эки акындын кандайдыр бир темада берилген көрүнүштүн же окуянын мазмуну боюнча айтайын деген ой толгоосу бир багытта, бир максатта болуу менен мүнөздөлөт. Алардын алым-сабак айтышы, көбүнчө обондуу ыр саптары эки же төрт саптан ашпаган кыска мүнөздөмө берилүү менен чектелет. Бул учурда дагы, сөзсүз түрдө эки акындын тең айтышында, өзүлөрүнө мүнөздүү комуздун коштоосу жүргүзүлөт.

Алым-сабак түрүндөгү акындардын айтышы, дээрлик баардык төкмө-акындардын чыгармачылыгына мүнөздүү. Мисалга, Токтогул менен Калыктын, “Кара-Суу” жайлоосундагы Токтогул менен Алымкулдун, “Кырк-Серке” жайлоосундагы Токтогул менен Алымкулдун алым-сабак мүнөздөгү айтыштарын айта алабыз.

“Алым-сабак” айтышында, төкмө акындардын бири-биринен калышпаган сөз тапкычтыгы, ыр тизмектеринин обондуулугу, мазмундуулугу жана ой жүгүртүүсүнүн максаттуулугу бирдей деңгээлде, аткаруучулук жогорку чеберчилигинин көркөм-коозду-

гунун талаптуулугу болушун көрөбүз. Бул учурда, алардын тапкычтыгын, сөзгө чеберчилигин, ой жүгүртүүсүнүн кенендигин, мурдатан эч даярданбай туруп, кандайдыр бир темада баштаган биринчи акындын ыр түрмөгүндөгү оюн, экинчи акын эч токтолбостон, аны улап ырдап кетүүсүнөн көрө алабыз.

Төкмө-акындардын чыгармачылыгына мүнөздүү “айтыш” өнөрүндөгү “алым-сабак”, “учурашуу”, “саламдашуу” жанрларын, бардык төкмө-акындардай эле Барпынын чыгармачылык аткаруучулугунан да кеңири кезиктиребиз. Барпынын акындык төкмөлүгү, сөзгө чечендиги, философиялык, этикалык жана эстетикалык ой толгоосу, көптөгөн төкмө-акындар менен болгон айтышууларында, алым-сабактарында, термелеринде көрүнгөн. Анын акындык-төкмөлүк сапаты жаш кезинде эле, тоо булбулу Токтогул менен жолугушуусунда таасын билинет.

Эзелтеден эле кыргыз элинин адабий-музыкалык жанрлары кеңири өсүп, өзгөчө ырчы-акындардын аткаруучулук салттуулугунда, сабатмалуу-төкмөлүк аткаруучулук маданияты күчтүү өнүккөн акындар, ар дайым кайсы убакта болбосун, кайсы жерде болбосун ошол мезгилдин эң көйгөйлүү жана курч маселелерин козгогон идеяларын илип алууга аракет жасаган. Бул жагдайда, Токтогулдун жана анын шакирттеринен болгон ХХ кылымдын биринчи жарымындагы төкмө-акындар Калыктын, Алымкулдун, Корголдун айтыштарынын, алым-сабактарынын философиялык терең мазмундуулугунан, идеялык көркөмдүк сапаттарынан төкмөлүк өнөрүнүн шедевр-үлгүлөрүнөн болгондугун айта алабыз. Анткени, төкмөлүк өнөрдүн ээси, өзүнүн аткаруучулук чеберчилигин, маданиятын ар дайым өнүктүрүү, аткаруучулукта колдонулуучу музыкалык көркөм каражаттарын байытуу аркылуу, философиялык ой толгоосунун тунуктугу, чыгармачылыгынын оригиналдуулугу менен угуучуларды өзүнө тартып алган. Бул жагдайда, эгер эске салсак, Токтогул менен Корголдун айтышы, Токтогул менен Алымкулдун кезде-

шүүсү, Токтогул менен Калыктын учурашуусу сыяктуулар жалпы элге кеңири тараган.

Сезимталдуулукту ойготкон таң калаарлыгы, көңүл жубаткан, жанга жагым обондуулугу менен, айтыштарынын, алым-сабактарынын образдуулугу, мазмундуулугу, терең философиялык синтезинин тенденциясы, лирикалык-эпикалык багыттуулугу, лириканын амплитудасынын кенендиги – мына ушундай сапаттардын баары акындардын төкмөлүк стилине мүнөздүү. Акындардын дагы бир спецификалык жагдайы – бул, жогорку көркөмдүктөгү өтө бай келген ырдоо үнүнүн көркөм-кооз тембрине ээ болуусу, төкмөчүлүк чеберчилигинин жогорулугу, аткаруучулук маданиятынын бийиктиги жана жеке-челик-композитордук жөндөмдүүлүк сапаттары менен өзгөчөлөнгөн. Демек, акындардын төкмөлүк аткаруучулук маданиятындагы “айтыш” өнөрү, ички сезимталдуулугунун өзгөчөлүгү, эмоционалдык ачык-айкындыгы, драматургиялуулугу менен айырмаланган, байыркы кыргыз элинин адабий-музыкалык мурасындагы салттуу өнөрлөрдүн биринен болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Түзгөн.: Ө. Караев. 2-бас. - Б.: “Турап”, 2013, 236-б.
2. Виноградов В.А., А.В. Затаевич жана кыргыз элдик музыкасы (А.В. Затаевичтин Кыргыздын аспаптык күүлөрү жана обондору китебинде. - М.: 1971, 20-б.
3. Дүйшалиев К.Ш. Песенная культура кыргызского народа (жанрово-исторический аспект). Монография. - Б.: 1993. - С. 223.
4. Ауэзов М.О. Мысли разных лет. - Алматы, 1959. - С. 325.
5. Абдразаков А. Ак тандай акын баскан жол. - Ф.: “Фрунзе шамы”, 1990, 18-апрель.
6. Абдразаков А. Акындын айтыш өнөрү. - Ф.: “Кыргызстан маданияты” 1990, 28-июнь.

Рецензент: доктор искусствоведения, профессор Дүйшалиев К.Ш